

**Prof. univ. dr. Zamfira Mihail,
Institutul de Studii Sud-Est Europene
al Academiei Române, București**

**ÎNRÂURIREA SFÂNTULUI ANTIM
ÎNTRU STATORNICIA
LIMBII ROMÂNE DIN BASARABIA,
ÎN SECOLUL XIX**

***Abstract:** The book of cult written in Romanian, printed in various printing centres in the Romanian Lands, used in the Basarabian churches in the XIXth century, is still identified in churches today. It proves the permanent connection between the Romanian provinces through the word of the Church spoken in the same Romanian language, which influences the speaking from different linguistic areas, unifying the terminology.*

This study demonstrates that the Missal text printed by Metropolitan Gavriil Bănulescu Bodoni in 1815 in Chisinau reactivates the text of the Liturgy translated by Saint Metropolitan Anthimos the Ivirite and printed by him in 1706 and 1713.

***Keywords:** Missal, Liturgy, religious book, edition, publishing, printing.*

Cartea de cult în limba română, tipărită în diferite centre tipografice din țările române, folosită în bisericile basarabene în sec. al XIX-lea, este identificată și astăzi în biserici, Ea face dovada legăturii permanente între provinciile românești prin cuvântul Bisericii rostit în aceeași limbă română care influența vorbirea din zone lingvistice diferite, unificând terminologia.

Pe baza cercetării tipăriturilor românești din Basarabia din sec. al XIX-lea, a devenit o certitudine că Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni (din 1812 până la + 30 martie 1821, Mitropolit al Chișinăului și Hotinului), cel care a înființat Tipografia Exarhicească din Chișinău, în 1813, deși i se impusese prin ucaz să tipărească doar cărți bisericești

„traduse din slavonă”¹, de fapt a **retipărit**, cărți de cult apărute întâi la Iași, Neamț, Buzău, Buda, Blaj, Târgoviște, București sau Râmnic. Mitropolitul Gavril a considerat că revizuirea vechilor tipărituri, pe care o făcea personal, îmbunătățind și completând unele texte, așa după cum procedase și până în 1813, îi dădea dreptul să eludeze obligația restrictivă a Sinodului rus.

Una dintre cele mai importante cărți, care a avut o înrăurire de mare importanță în slujirea *Sfintei Liturghii* în Basarabia cu rânduiala din Țările Române, ca și asupra graiului din Basarabia, a fost ediția *Liturghie*, apărută la Chișinău, în august 1815, în Tipografia Exarhicească². În *Cuvântul înainte*, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni arăta că tipăriturile sale erau destinate „preoților care slujesc în limba românească”. În *Rânduiala panahidei* [parastasului]... *pentru răposații marii domni, împărați și împărătese*, Chișinău, 1817³, în titlu se specifică, de asemenea, „s-au tălmăcit pe limba românească din cea slavenească... pentru trebuința și înlesnirea slujitorilor bisericești moldoveni din Eparhia Chișinăului”; prin urmare, slujitorii (= membrii clerului) „moldoveni” foloseau în oficierea serviciilor bisericești limba română. Dar după 1818, mitropolitului Gavriil nu i s-a mai permis să folosească expresia „limba românească”, cu referire la limba folosită de vorbitorii din Basarabia. După această dată, denumirea de „limbă moldovenească” a fost impusă de către autoritățile țariste să fie folosită în actele oficiale și în publicațiile din provincie.⁴

Identificarea prototipului folosit de mitropolitul Gavriil pentru tipărirea *Liturghiei* nu a preocupat pe specialiști, poate și datorită faptului că acesta afirma în Prefață: „Am socotit a arăta aice de obște la toți iar mai ales preoților care slujesc în limba românească, că aflând

1. Prevederea Ucazului Sinodului Bisericii Ruse din 4 mai 1814 pentru funcționarea Tipografiei Exarhicești din Chișinău, înființată din inițiativa mitropolitului Gavriil. Cf. BRV IV, 879.

2. Lucrare cercetată în monografia întocmită de Paul Mihail și Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia, I (1812-1830)*, Editura Academiei Române, București, 1993, p. 3.

3. *Ibidem*, p. 6.

4. Zamfira Mihail, *Limba română în scrieri parenetice din Basarabia (1812-1865)*, București, Editura Fundației România de Măine, 2001, p. IX.

într-această *Liturghie oareșice cuvinte* (subl. noastră, z.m.) într-alt chip tălmăcite, nu precum să află în *cele mai denainte rumânește tipărite Liturghii* (subl. n., z.m.), să nu se mire de aceasta, nici să socotească a fi greșală, ci mai vârtos să știe că este îndreptarea celor mai înainte făcute greșeli“. Formularea sa echivocă a fost, de fapt, un subterfugiu editorial, pentru a preveni posibile inconveniente din partea Sinodului rus. Afirmarea se vădește, de fapt, o apreciere a edițiilor anterioare de *Liturghii* în limba română. Rezultă că mitropolitul Gavriil, înainte de a tipări ediția sa, a meditat îndelung asupra prototipului românesc pe care l-a folosit⁵.

Atragem atenția asupra faptului că nicăieri mitropolitul Gavriil nu a afirmat că el ar fi tradus, din nou, *Liturghia*, ci doar că a înlocuit / îndreptat **oareșice cuvinte**, lucru explicabil, în genere, edițiilor succesive ale liturghierelor, determinat de evoluția limbii române literare, cât și de folosirea unor termeni populari din diferitele provincii românești. În ce măsură, în perspectivă filologică și cronologică unele cuvinte înlocuite / îndreptate ar putea fi considerate „greșeli“, doar o inventariere exhaustivă a diferențelor din *Liturghie*, Chișinău, 1815, în comparație cu celelalte trei variante de traduceri în limba română ale textului liturgic (Coresi, Dosoftei și Antim) va putea expune o situație concludentă. La comparația între textele tipărite trebuie să luăm în considerație și multele variante ale unor rugăciuni în limba română din ansamblul liturgic, traduse de-a lungul secolelor al XVI-lea – al XVII-lea, care au fost folosite în Biserica românească chiar în contextul slujirii sfintei liturghii în slavonă⁶. Pr. dr. Lucian

5. Acelaș procedeu l-a aplicat la retipărirea *Bibliei*, vazi Zamfira Mihail, *Biblia în limba română, Sankt Peterburg, 1819*, în „Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani“ (coord. Paul H. Stahl), vol. I, Editura Academiei Române, Editura Roza Vânturilor, București, 2002, p. 419-430.

6. Vezi: Vestigia. Manuscript Research Centre, *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, studii de Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Ovidiu Olar, Editura Paideia, 2010. De consultat și: *Des missels grecs et slavons aux traductions en roumain (XVIIe siècle), manuscrit roum. BAR 1790 Bucarest et manuscrit roum. BAR 1216 Cluj-Napoca*, în „Revue des études sud-est européenne“, XLIX, nr. 1-4, 2011, p. 33-52 [Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Ovidiu Olar]. Studiul Zamfiriei Mihail, *La diffusion en Valachie du livre de culte slave imprimé a l'étranger au XVIIe siècle*, în *rev. cit.*, XLVIII, nr. 1-4, 2010, p. 179-193, semnaleză

Petroaia a tipărit o valoroasă lucrare monografică despre liturgiile românești tipărite⁷ și mi s-a spus că are în pregătire ediția *Liturghiei*, Chișinău, 1815.

În anii trecuți, noi am întreprins cercetări pentru identificarea prototipului (sau a prototipurilor) avute la îndemână de mitropolitul Gavriil pentru ediția *Liturghie*, Tipografia Exarhicească, Chișinău, august 1815 (in folio, 1 + 5 + 9 + 187 p., primele 3 f. cu cifre arabe, celelalte cu chirilice)⁸. Am cercetat exemplarul CVR 879 de la Biblioteca Academiei Române și am urmărit în paralel diferitele ediții de *Liturghii* păstrate în aceeași bibliotecă. În primul rând, am analizat limba din textul ediției de la Chișinău din 1815⁹.

Particularitățile fonetice o caracterizează ca provenind din zona sudică a graiului dacoromânesc. Sunt forme aparținând normei din limbajul standard, având deja tradiție în limbajul bisericesc, așa după cum a arătat și Liviu Onu¹⁰. Lectura în paralel a textului ecteniilor și rugăciunilor din *Liturghierul* lui Antim Ivireanul (edițiile 1706 și 1713, ca și a celei din 1728, comparate cu ediția de la Chișinău, 1815) demonstrează că mitropolitul Gavriil a avut la îndemână una dintre edițiile *Liturghiei* sf. Antim (de la Târgoviște, de la Râmnic sau de la București).

O dovadă suplimentară o oferă un exemplar al *Liturghiei* tipărită de Sfântul Antim, aflat acum în Biblioteca Sfântului Sinod, care provine din Biblioteca Facultății de Teologie din Chișinău, cu însemnări din Basarabia. Biblioteca acestei Facultăți a fost contopită după 1940 cu cea a Facultății de Teologie de la Cernăuți, aceasta, la rândul ei, a fost mutată la Râmnicu Vâlcea / Mănăstirea Horezu/, apoi, în 1945 muta-

o asemenea traducere inedită în limba română a *Rugăciunii amvonului*, într-un manuscris slavon aflat la Biblioteca de Stat din Moscova.

7. Pr. Lucian Petroaia, *Liturghierul, tezaur de cultură și spiritualitate ortodoxă*, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2014, 526 p.

8. Paul Mihail și Zamfira Mihail, *Acte în limba română...*, p. 3.

9. Zamfira Mihail, *Scrierile sfântului Antim în unificarea limbii române literare*, în *Șerban Cantacuzino, Antim Ivireanul și Neofit Cretanul – promotori ai limbii române în cult*, Editura „Cuvântul Vieții”, București, 2013, p. 195-221.

10. Liviu Onu, *Terminologia creștină și istoria limbii române*, București, Editura Academiei Române, 2000.

tă la Suceava, unde Facultatea de Teologie a funcționat până în 1948, când a fost desființată, și biblioteca a fost transferată la București. Odi-seia exemplarului este o mărturie a labirintului pe care l-au străbătut cărțile românești din aceste provincii pentru a scăpa de sub ocupația străină.

Textul propriu-zis al *Liturghiei*, Chișinău, 1815 este textul tradus și tipărit întâi de mitropolitul Antim Ivireanul. Prin urmare, credincioșii din bisericile basarabene ascultau în secolul al XIX-lea (prin textul editat în 1815) cuvintele Sfintei Liturghii aceleași cu cele care se pronunțau în Muntenia și în zonele în care s-a răspândit *Liturghierul* lui Antim. Este cea mai impresionantă acțiune de unificare a limbii vorbite pe baza unui text de maximă audiență și de statornică folosință, de-a lungul deceniilor, până la distrugerea fizică a exemplarelor.

Totuși mitropolitul Gavriil a trebuit să se conformeze tipicului slavo/rus și a **adaos**, nominalizând în textul de la Proscomidie, sfinți ruși care nu au fost nominalizați în liturghiile românești¹¹, iar în ectenia întreită și alte pomeniri specifice **era enumerată întreaga familie a țarului**¹². Aceste diferențe nu se datoresc unei influențe a tradiției liturgice ruse, transmise ca atare, și nici unor ipotetice „surse slave de traducere“ a textului românesc, ci intruziunii instrucțiunilor Sfântului Sinod de la Sanct Petersburg (după 1812 și până în 1918) de aliniere a slujirii în Biserica Ortodoxă de expresie românească dintre Prut și Nistru la normele slujirii din Biserica Rusă¹³. Mitropolitul Gavriil a fost constrâns să formuleze textul pe care urma să-l publice după cerințele canonice ale Bisericii pravoslavnice ruse, cu completarea textului rân-

11. Unii dintre acești sfinți, cvioși etc. se află nominalizați și în liturghiile slave care au fost folosite până la sfârșitul sec. al XVII-lea în bisericile românești.

12. Zamfira Mihail, *La propagande des autocrates par l'intermédiaire de l'Église (XVIIIe-XIXe siècles)*, în „Mélanges historiques publiés à l'occasion du XIe Congrès de l'Association Internationale d'études du sud-est européen“, < Sofia, 31 Août – 4 septembre 2015> (coord. Cătălina Vătășescu), Editura Academiei Române, București, 2015, p. 39-54.

13. Sunt elocvente numeroasele *Circulare* și *Ucazuri* primite de mitropolitul Gavriil, cu obligativitatea de a fi traduse și multiplicare pentru toate bisericile din Basarabia. Vezi Paul Mihail și Zamfira Mihail, *Acte în limba română...*, p. 2-25.

duielilor slujirii, cât și a unor ectenii, rugăciuni la parastas sau slujbe de mulțumire etc. Însă expresia liturgică a *Liturghiei* mitropolitului Gavriil este cea antimiană.

O altă carte tipărită de Sfântul Antim, *Acatistul către Preasfânta Născătoare de Dumnezeu*, Snagov, 1698, a fost, de asemenea, citită în Biserica din Basarabia în sec. al XIX-lea și de pe ea s-a slujit acolo.

Însemnările de pe exemplarul care a fost folosit în Basarabia indică localitățile în care s-a aflat acest exemplar al *Acatistului*: de la Mănăstirea Snagov, de lângă București, unde a fost tipărit, a ajuns la un Opriș Copilul din localitatea Mogoșoaia, care, probabil, l-a dăruit bisericii din sat. Toate însemnările cu caractere chirilice din subsolul paginilor au fost făcute în 7225 [1717] (f. 61r) deoarece scrisul și cerneala folosită sunt identice¹⁴. Apoi exemplarul *Acatistului* tipărit în 1698 de Antim Ivireanul ajunge în răsăritul Moldovei, probabil în timpul diferitelor războaie de la sfârșitul sec. al XVIII-lea. El a aparținut preotului Alecsandru¹⁵ din Ciuciulea, ținutul Iași, sat aflat în stânga Prutului și apoi urmașilor. Acum se află, prin donație, în Biblioteca Sfântului Sinod. El este al doilea exemplar semnalat în România. După starea în care se află (cu multe file lipsă) este de presupus că a fost folosit la slujbe în biserică, așa după cum a fost *Evanghelia* lui Șerban Cantacuzino, pe care s-a slujit în tot cursul sec. al XIX-lea într-un sat din Basarabia¹⁶, *Triodul* apărut la București în 1747, aflat acum la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași (cota VI-9)¹⁷ sau *Liturghierul* de la Râmnic, 1746¹⁸.

14. Din păcate, însemnările sunt trunchiate, altele au dispărut, fiind tăiate la o relegare, prin sec. XVIII.

15. Al cărui portret în ulei, donat de către familie, se păstrează la Muzeul de Artă din Iași. Mulțumim dr. Sorin Iftimi care ne-a confirmat existența sa în inventarul Muzeului.

16. Vezi Paul Mihail, *Evanghelia lui Șerban Cantacuzino și circulația ei în Țările Române*, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 11-12, 1972, p. 1263-1267.

17. Zamfira Mihail, *Cartea românească în mediul sătesc din Basarabia în sec. al XIX-lea*, în „Tradiții și valori culturale la Est de Carpați (sec. XVI-XX)” (materialele conferinței științifice „Tradiții și valori culturale la Est de Carpați”, Chișinău, mai 2007), Chișinău, CEP USM, 2007, p. 142.

18. Exemplar în Biblioteca Sfântului Sinod, cu însemnări doveditoare (inedite) a folosirii sale în Basarabia.

Dacă folosirea în Basarabia a *Liturghiei și Acatistului* antimieni se explică prin colportajul cărții tipărite, în genere, sau a circulației tipăriturilor odată cu mutarea colecționarilor, existența unei copii manuscrise a predicilor lui Antim Ivireanul este o mărturie revelatoare a autorității scrierilor sale în lumea ortodoxă românească, în toate provinciile locuite de români.

La cele trei exemplare ale *Predicilor* lui Antim Ivireanul din Biblioteca Academiei Române (și un exemplar fragmentar aflat la Craiova) studiate de G. Ștrempelel¹⁹, identificarea unui manuscris inedit de la mănăstirea Dobrușa, din Basarabia, extinde la toți românii spațiul în care a fost cunoscut și ascultat Cuvântul antimian. Descrierea manuscrisului din Basarabia, aflat acum sub tipar la Editura Academiei Române și Editura Istros, Brăila, a fost publicată de curând²⁰, așa încât, din motive de economie, nu vom reveni asupra aspectelor codicologice. Manuscrisul a fost identificat pe baza comparației cu ediția G. Ștrempelel și s-a dovedit identic cu ms. rom. 3460 de la Biblioteca Academiei Române²¹

Proveniența manuscrisului *Predicilor* lui Antim Ivireanul din 1814, de la Mănăstirea Dobrușa, se bazează pe mărturia venerabilului preot profesor Constantin Popovici, fost rector al Seminarului Teologic din Chișinău, care a afirmat că l-a primit în dar de la un călugăr din această mănăstire și pe care, la rândul său, l-a dăruit la 30 aprilie 1933, la hirotonirea ca diacon, tânărului Paul Mihail(ovici), fostul său elev. Mănăstirea Dobrușa din Basarabia a adăpostit un scriptoriu cunoscut de-a lungul timpului.

Prototipul manuscrisului din Basarabia am presupus că a fost adus de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni de la București în Moldova,

19. Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempelel, Editura Minerva, București, 1972.

20. Zamfira Mihail, *Un manuscris al Predicilor lui Antim Ivireanul din sec. al XIX-lea, din Basarabia*, în „Antimiana II”, Centrul de Studii Medievale și Premoderne „Antim Ivireanul” – Râmnicu-Vâlcea, Editura „Babel”, Bacău, 2012, p. 525-529.

21. Paul Mihail și Zamfira Mihail, *Document în replică. Un manuscris din 1814 al predicilor lui Antim Ivireanul*, în „Manuscriptum”, 1973, 2, p. 170-173. Articolul a fost cenzurat și nu a putut fi folosit cuvântul *Basarabia* pentru a indica locul unde a fost copiat manuscrisul.

în perioada în care a fost Exarh în Principate, începând din 1808 și pe care l-a purtat cu el în Basarabia, provincie românească ocupată fraudulos de Imperiul țarist în 1812, la numirea sa ca mitropolit al Chișinăului și Hotinului.

Particularitatea esențială a acestui manuscris este mențiunea: „Blagoslovește, Părinte, a cetii“, la începutul unei predici care fusese pronunțată de mitropolitul Antim, ceea ce conferă statut de *Cuvânt de învățătură care se citește la strană*, la sfârșitul fiecărei liturghii, acestor omilii transcrise după o sută de ani de la pronunțarea lor. Transcrierea s-a făcut în Basarabia deoarece este pomenit numele Împăratului Alexandru Pavlovici al Rusiei (f. 280^v, r. 8), acolo unde în alte manuscrise apare numele Domnitorului din Țara Românească. Această mențiune arată deschiderea largă, pentru lectura cu voce tare, a omiliilor mitropolitului Antim, pe care slujitorii bisericii basarabene, loiali limbii române, le-au folosit pentru luminarea poporului.

Adevărate lecții de învățăminte duhovnicești și de limbă românească ascultate de toți cei prezenți la slujbe, au contribuit la perezințarea limbii române și au influențat adecvarea la normele limbii române a vorbitorilor români din Basarabia, alături de toate cărțile de cult românești tipărite de mitropolitul Gavriil. Manuscrisul este o dovadă foarte prețioasă pentru audiența pe care au avut-o predicile mitropolitului Antim, iar urmele de folosire a manuscrisului arată că a fost citit mult de-a lungul secolului de stăpânire străină. **Omiliile Mitropolitului Antim Ivireanul și-au desăvârșit, astfel, menirea lor învățătoare.**

Expresie a „rezistenței prin cultură“, folosirea limbii române în Biserica din Basarabia, în cursul secolului de stăpânire străină, a reprezentat o continuitate de expresie a limbii române folosită în toate provinciile locuite de români. Pentru că spiritualitatea românească este o realitate unitară de-a lungul secolelor, fără să fie uniformă, făcând dovada, și prin aceasta, a unității de neam.